

ЗАСТОСУВАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ТА КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ

У статті розглядаються ключові аспекти, пов'язані із застосуванням когнітивного і культурологічного методів у транслатології. Основну увагу приділено прийомам реконструкції та мовної експлікації ментальних схем в процесі перекладу з німецької мови.

Ключові слова: фрейм, фреймізація, ментальна схема, категоризація, переклад, перекладацькі дії.

Переклад в умовах сучасного світу вимагає не лише досконалого практичного володіння мовою, але й ґрунтовної обізнаності з особливостями національно-культурних стереотипів, специфіки світобачення, самого способу «думання» іншого народу і врахування цих особливостей при перекладі для досягнення конструктивного міжнародного діалогу. Тому в сучасному перекладознавстві в умовах міжкультурної асиметрії продовжуються активні пошуки нових ефективних шляхів перекладу з МО на МП.

Нові перспективи і підходи у цьому напрямку пропонує використання надбань когнітивної лінгвістики і лінгвокультурології, представлених працями А. Вежбицької, Т.А. ван Дейка, М. Мінські, Ч.Дж. Філлмора, Н.Д. Аругюнової, Є.С. Кубрякової, В.А. Маслової, В.М. Телія, Ю.С. Степанова та ін. Впровадження надбань когнітивістики у сферу транслатології створює передумови для застосування цих методів при перекладі.

Однак на сьогоднішній день практично не існує спеціальних досліджень, присвячених вивченню даної проблеми. Певний виняток становить розвідка А.М. Усачової [10], в якій окреслено загальні аспекти міжмовного перекладу як мисленнєвої діяльності. На теренах англістики окремі аспекти цієї проблеми намічені в розвідках А.В. Бистрової [2]. У царині німецької мови таких розвідок на сьогоднішній день нами не виявлено. Це й обумовлює **актуальність** обраної теми наукового викладу.

Метою нашої студії є вивчення питання про можливість застосування надбань сучасної когнітології та лінгвокультурології при передачі тексту з мови оригіналу на мову перекладу.

Завдання, які ми поставили для досягнення мети, полягають у наступному:

- 1) уточнити сутність когнітивного і лінгвокультурного підходів до осмислення мовних явищ;
- 2) окреслити можливі форми і прийоми перекладу з урахуванням зазначених наукових підходів.

Сутність когнітивного підходу до мови полягає в утвердженні думки про неможливість осмислення мовних явищ у відриві від когнітивної діяльності людини, її пам'яті, уваги, її суспільних зв'язків та інших аспектів соціокультурного досвіду особистості, оскільки сама природа людської мови така, що вона (мова) всотує в себе позамовну реальність – на цьому наголошують у своїх працях А. Вежбицька, Р. Лангакер, Дж. Лакофф, Р. Джекендофф та ін. Поряд з цим, за слушним спостереженням В.А. Маслової, «мова найтіснішим чином пов'язана з культурою: вона проростає в неї, розвивається в ній і виражає її» [4, 8]. Відтак, взаємозв'язок когнітивної лінгвістики і лінгвокультурології, що «орієнтована на культурний фактор у мові і на мовний фактор у людині» (В.М. Телія; цит. за: [4, 6]), дозволяє «зазирнути» в один з найпотемніших куточків людського мислення і культури – мовну свідомість.

Розвиток когнітології та проникнення її методів в інші галузі гуманітарного знання сприяло формуванню в когнітивній лінгвокультурології вчення про особливий тип семантичних відносин, відмінний від традиційної лексичної семантики, – *когнітивної семантики*, головним завданням якої є «виявлення й структурування концептосфери» (М.Ф. Алефіренко). Учені, які займаються проблемами когнітивної семантики, вважають, що кожна мова є системою певних «квантів знання» – концептів. Вони становлять категорії і класи найбільш високого ступеня абстракції, за допомогою яких носії мови сприймають, структурують, класифікують та інтерпретують потік інформації, який надходить з навколишнього світу. В.М. Телія зазначала, що концепт – це «усе те, що ми знаємо про об'єкт в усій екстенсії цього знання» [9, 96-97]. При цьому, як уже неодноразово наголошували лінгвісти (М.В. Smith, В.М. Телія, Ю.М. Болдирев та ін.), онтологічно стадії концептуалізації передують стадія категоризації емпіричного знання, коли у свідомості мовної особистості на основі прототипної ситуації формується типовий образ об'єкту пізнання, його «схема», «ідея». З урахуванням цього, когнітивну семантику можна характеризувати як таку, що сфокусована на виявленні та описі «ідей», питомої для певного класу об'єктів, яка й визначає їх називання закріпленими за ними в лексичній системі мови іменами.

Своєрідним інструментом «розгортання» концептів у національно-мовній картині світу виступають особливі, максимально узагальнені / схематизовані структури (фрейми, схеми, позицій тощо), у вигляді яких в пам'яті носія мови зберігаються знання і соціокультурний досвід етносу/народу. Найбільш активно з-поміж названих структур у сучасних дослідженнях з лінгвістики використовуються фрейми, що мисляться як особливим чином організовані цілісні фрагменти знань, і експлікуються засобами мови. За М. Мінським, фрейми є «структурами знання для представлення *стереотипної* ситуації» [5, 1] і презентують той прихований мовний зріз, який у сучасних гуманітарних студіях ідентифікується як когнітивна семантика і складається з культурних стереотипів, очікувань, фонових припущень, які є частиною значення слова.

У царині транслатології можливості застосування когнітивного і лінгвокультурологічного підходів зумовлюються насамперед усвідомленням перекладу як «складної форми *мисленнєвої* діяльності» [2], яка вимагає від перекладача співвіднесення когнітивних (концептуальних) просторів двох лінгвокультур і реконструювання «чужих моделей» [10, 134] в категоріях «своєї» культури. Таким чином, головне завдання перекладача, його професійний обов'язок в перспективі когнітивно-культурологічного підходу полягає в «декодуванні, розумінні і перекодуванні» [10, 134] вихідного повідомлення з урахуванням «категоріального апарату культури-реципієнта» [10, 134]. При такому підході перекладач, за словами В.Н. Комісарова, мислиться не просто як «механізм» для трансформації одиниць однієї мови на іншу [3, 125], а як посередник між двома відмінними культурами і когнітивними просторами, співвіднесення яких в процесі перекладу відбувається крізь призму власної когнітивної системи перекладача, з чого, за слушним спостереженням А.Н. Усачової, випливає, що «володіючи когнітивними механізмами категоризації, питомими для його культури, він (перекладач – Т.Р.), повинен опанувати 'чужим' культурно специфічним концептуальним апаратом» [10, 135].

Така когнітивна переробка ТО вимагає від перекладача врахування особливостей «іншого мовного коду, інших звичаїв, традицій, установок, повсякденних способів спілкування» [1, 12], активного залучення в процесі здійснення перекладацьких дій т. зв. «фонових» знань як складної, динамічної, багаторівневої систем знань універсального або національно-специфічного характеру, набутих емпіричним, опосередкованим шляхом і пов'язаних з різними галузями людської життєдіяльності [7]. Володіння фоновими знаннями розглядається сьогодні як невід'ємний компонент перекладацької компетенції [7], оскільки допомагає йому точніше вловлювати і транслювати смисли, що стоять за етнокультурними вербальними репрезентаціями у ТО.

Таким чином, застосування когнітивно-культурологічного підходу при перекладі дозволяє заповнити лакуни, що неминуче утворюються в процесі перекладу внаслідок явищ міжкультурної асиметрії, шляхом реконструювання ментальних схем повідомлення МО і лексикалізації їх за допомогою мовних засобів, наявних у сприймаючій лінгвокультурі.

Варто зазначити, що застосування лінгвокогнітивного і лінгвокультурного підходів при здійсненні перекладацької дії найбільш виправдане у випадках, що становлять «виклики для перекладача», коли через явища мовної і культурної асиметрії практично неможливо знайти прямі лексичні відповідники, або ж міжмовні кореляції є занадто етноспецифічними, що вимагає задіяння енциклопедичних знань і фонові інформації (соціокультурних відомостей, питомих лише для певного народу, освоєних більшістю його представників і відображених у мові даної національної спільноти: специфічні факти її історії та державоустрою, особливості географічного середовища, характерні предмети матеріальної культури минулого і сьогодення, етнографічні та фольклорні поняття тощо [7]).

Дослідники практично одностайні щодо того, які ділянки є найбільш проблемними для перекладу. Це, головним чином, мовні реалії, безпосередньо пов'язані з етнокультурою країни, такі як: а) власні імена, що перейшли до розряду загальних; б) географічні поняття, які для представників культури-джерела мають особливий зміст; в) фразеологізовані звороти, прислів'я та приказки.

Саме на прикладі фразеологізмів, як таких, що, за словами В.М. Телія, становлять «дзеркало, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [8, 175], ми спробуємо продемонструвати переваги застосування лінгвокогнітивного і лінгвокультурного підходів у процесі перекладу.

Для увиразнення можливостей і необхідності застосування лінгвокогнітивного і лінгво(етно-)культурного підходів в процесі перекладу німецьких фразеологізмів українською мовою візьмемо німецьку приказку *auf der Bärenhaut liegen*. У дослівному перекладі вона означає «лежати на ведмежій шкурі». Однак з точки зору прагматики при такому перекладі її смисл буде абсолютно деформованим, а відтак і знеціненим для україномовного адресата. Тому процес пошуку українських відповідників вказаної німецької приказки вимагає категоризації закарбованого у ній знання, що можливо зробити лише шляхом залучення фонових знань. Аналіз різних джерел засвідчує, що приказка *auf der Bärenhaut liegen* з'явилася в німецькій лінгвокультурі внаслідок

звичаю давніх германців (він був описаний ще Тацитом) у перервах між боями відлежуватися у своїх хижках на ведмежих шкурах. Актуалізація отриманої екстралінгвальної інформації зумовлює фреймування змісту цього повідомлення як «нічого не робити». У фразеологічному корпусі української мови ФО ця ж ментальна схема лексикалізується фразеологізмом *бити байдики* [6, т. 1, 76], який є найбільш поширеним відповідником вказаної німецької приказки. Для усвідомлення відмінностей концептуальних просторів, задіяних у лексикалізації цієї загальнолюдської поведінкової моделі, доречно продовжити пошукову роботу і розглянути питання про походження даного українського фразеокореляту. Звертання до етнографічних джерел дозволить з'ясувати, що фразеологізм «байдики бити» пов'язаний із розвитком мистецтва деревообробки у наших предків. Відомо, що українські ремісники з давніх часів робили ложки, чашки та інший посуд з дерева. Щоб вирізати ложку, потрібно було відколоти (відбити) від колоди цурку – *баклушу* (пор. рос.: *бить баклуши*). Заготовляти такі баклуші (байди, байдики) доручалося підмайстрам: це була легка, дріб'язкова справа, яка не потребувала особливої майстерності. Готувати такі цурки і називалося «байдики бити». Звідси, з кепкування майстрів над підсобними робітниками – «баклушечниками», і пішла така приказка.

Навчально-пошукова діяльність такого типу дозволяє «унаочнити» той факт, що в німецькій і в українській картинах світу для об'єктивації однієї й тієї ж ментальної схеми «нічого не робити» використовуються різні етнокультурами (лексичні одиниці, що номінують етнокультурні реалії), пов'язані з різними аспектами буття двох етносів і, відповідно, з різними знаннями: прототипна ситуація, що формує ситуативний фрейм фразеологізму *auf der B renhaut liegen*, пов'язана із побутовими звичками давніх германців; у межах української МКС та сама прототипна ідея «нічого не робити» вербалізується на основі знання, пов'язаного із «виробничим» досвідом наших предків.

Такий аналіз перекладацьких дій покликаний переконати у тому, що переклад передбачає відтворення вихідного повідомлення не лише з урахуванням особливостей двох мов, але й з підключенням національних культурних кодів шляхом залучення екстралінгвістичних / «фонових» / «енциклопедичних» знань перекладача, ґрунтовність яких становить вагому частину його професійної компетенції і допомагає добрати відповідник, який найточніше передає зміст повідомлення.

На сучасному етапі такий вибір жорстко регламентується прагмакомунікативними настановами щодо перекладу, а саме – вимогою передачі у ТП того обсягу інформації (тих смислів і тієї модальності), який був властивий для повідомлення МО. Яскраве уявлення про «дію» цього чинника в процесі перекладу ФО дає пошук українського відповідника німецької сталої словосполучки *schwarzes Schaf* (дослівно «чорна вівця»). Для розуміння питомих для цього виразу національно-специфічних конотацій – з метою кращого врахування їх при перекладі – важливого значення набуває знову ж таки інформація позамовного характеру. У даному випадку це відомості про те, що в Німеччину для розвитку тваринництва завозилися мериносові вівці, найбільш цінними серед яких були білі, оскільки біла вовна легше фарбувалася. Поява ж навіть однієї чорної вівці могла знизити якість вовни усього стада. Тому чорні особини, які через свій колір були добре помітні, вилучалися зі стада уже на ранніх етапах і забивалися. Така, повторювана впродовж тривалого часу практика, сприяла перетворенню словосполучення «*Schwarzes Schaf*» на стале шляхом набуття ним метафоричного значення – «людина, яка у той чи інший спосіб різко відрізняється від інших». При цьому питомі оцінні конотації в німецькій культурі, що виступає в даному випадку культурою-донором, є яскраво негативними. Для усвідомлення «викликів», що постають у даному випадку перед перекладачем, доречно окреслити ті ментальні образи-схеми, що виникають на основі окресленої прототипної ситуації: 1) такий, що зовсім не подібний до інших; 2) такий, який псує загальне враження; 3) такий, якого звинувачують у невдачах усіх; 4) такий, що довго не живе; 5) поганий, тому що *Інший*. Окреслені мотивуючі ознаки становлять той «гіпотетичний конструкт», який дозволяє скласти уявлення про мисленеві операції перекладача в процесі перекодування фразеологізованої словосполучки *schwarzes Schaf* цільовою мовою. Актуалізація тієї чи іншої з виявлених детермінуючих ознак у свідомості перекладача відбувається шляхом пошуку в межах концептуального простору приймаючої лінгвокультури таких ЛО/ФО, які обіймаються тими ж самими фреймами, тобто є відповідниками *знання*, закарбованого у сполучці *schwarzes Schaf*. Прагматичний ефект у ТП з урахуванням першої з окреслених мотивуючих ознак може досягатися шляхом розгортання ситуативного фрейму, що вербалізується в українській лінгвокультурі метафоричною словосполучкою «біла ворона»; у другому – «паршива вівця» чи «бельмо на оці»; у третьому – «цап-відбувайло»; у четвертому – паремією «білі ворони довго не живуть»; у п'ятому – «аутсайдер». Наведені приклади демонструють, що у кожному конкретному випадку для пошуку більш коректного перекладу *schwarzes Schaf* необхідно зважати на загальний контекст та ідею усього вихідного повідомлення.

Необхідність врахування особливостей соціокультурного досвіду двох народів при передачі когнітивних просторів в процесі перекладу яскраво демонструють також такі німецькі фразеоло-

гізмі як *den Alten Fritzen besuchen* та *sich beim Alten Fritzen im Hauptquartier melden*. Неможливість їх буквального перекладу на українську мову зумовлюється тим, що ключовим компонентом цих фразеологізмів є антропонім *Alten Fritzen*, який має яскравий національно-специфічний характер, а тому вимагає залучення. *Alter Fritz* («старий Фріц») – це антропонім, який представниками німецької мовної спільноти вживається як пейоративне позначення пруського короля Фридріха Вільгельма I (1688-1740), батька Фридріха Великого (тобто «молодого Фріца»). Вузконаціональний характер цього антропоніму унеможлиблює відтворення вербального комплексу даного фразеологізму мовою перекладу (фразеологічна калька) і диктує необхідність пошуку саме концептуальних корелятів. Враховуючи, що фразеологізми *sich beim Alten Fritzen im Hauptquartier melden* (дослівно – «з’явитися на головній квартирі Старого Фріца») та *den Alten Fritzen besuchen* (дослівно – «відвідати Старого Фріца») транслюють однаковий смисл – «піти з життя», їх корелятами в українській лінгвокультурі є лексеми та ФО, що забезпечують реконструкцію цієї ментальної схеми у свідомості цільової (україномовної) аудиторії. Це стилістично нейтральне дієслово «померти», а також стилістично марковані фразеологізовані словосполучення, що зафіксовані у різних лексикографічних джерелах: *поти до праотців, Богу душу віддати* (уроч.); *наказати довго жити* (ірон.); *двинуті коні* (мол.; жарт.); *відкинути/простягнути ноги* (вульг., жарт. ~ *копита, ратиці* і т. ін.); *врізати дуба* (вульг., жарт.) тощо. Як бачимо, в українській картині світу лексикалізація ситуативного фрейму «померти» відбувається із використанням мовних одиниць, що входять до номінативного поля концептів, які відображають досвід українського етносу в цілком інших сферах знання.

Доцільно зазначити, що вибір конкретного відповідника, за посередництва якого у ТП реконструюється схема, питома для вихідного повідомлення, визначається завданням збереження експресивних і стилістичних особливостей тексту-першоджерела, його національного, а також історичного колориту. Продемонструвати це можна на прикладі фразеологізму *Eulen nach Athen tragen* («возити сов у Афіни»). Прототипна ситуація, відображена у цій приказці грецького походження, структурується у фрейм «робити безглузду справу: возити (брати з собою) щось туди, де цього і так вдосталь» (пор. з рос. *ездить в Тулу со своїм самоваром*, зважаючи на те, що Тула вважається батьківщиною самоварів). В українській лінгвокультурі семантичним еквівалентом цієї приказки є ФО *сіль у Крим возити*. Однак з огляду на яскравий національно-культурний компонент, що сприяє створенню українського колориту (у Крим по сіль їздили українські селяни-чумаки), використання цього фразеологічного відповідника у ТП може зруйнувати німецький колорит ТО, а відтак і збіднити ТП. Тому слід у даному випадку вжити фразеологічну кальку *везти сов в Афіни*, або ж використати більш нейтральні з точки зору етнокультурної забарвленості фразеосполучення – *у ліс дрова возити* або *в криницю/море воду лити*, які відображають ту ж саму прототипну ситуацію.

Системне застосування лінгвокогнітивного підходу при перекладі з німецької мови повідомлень, які становлять «виклики» для перекладача, дозволяє усвідомити і виробити чіткий алгоритм цієї процедури. На першому етапі відбувається розпізнавання і сприйняття фразеологізму в ТО; на другому – категоризація знання, відображеного в іншомовній ФО і реконструювання її (ФО) ментальної схеми на основі залучення екстралінгвальної інформації; на третьому – переосмислення цієї схеми в категоріях культури-реципієнта (перекодування) і експлікація ментального образу засобами цільової мови: або а) шляхом добору фразеологічного кореляту (за його наявності в приймаючій лінгвокультурі), або б) описовим способом.

Так, при перекладі тексту будь-якого стилю, в якому зустрічається, скажімо, приказка *wie Gott in Frankreich leben* (дослівно «жити як Бог у Франції») слід спочатку розпізнати цей фразеологізм, усвідомити його як семантично зв’язаний. Після цього, шляхом залучення фонових знань реконструювати прототипну ідею даного фразеологізованого вислову. Актуалізація у вислові факту абсолютистської (богоподобної) системи правління французьких королів та/чи факту не менш розкішного життя французького духовенства до революції 1789-94 рр. дозволяє змодельовувати ментальну схему, питому для даної приказки, як «провадити розкішне життя; радіти життю, насолоджуватися життям». На наступному етапі необхідно перекодувати цю модель у відповідності до категорій української культури і ментальності як культури і ментальності переважно сільської нації: «насолоджуватися життям» для українців значить насамперед «жити *ситим* життям», «жити у достатку (тобто не знати злиднів, передусім голоду)». Відтак перекладачу доведеться звернутися до сфер української культури, в якій символами достатку, забезпеченого життя були насамперед продукти харчування, які виробляли селяни, – *молоко, сир, масло*, а також традиційні українські страви, у приготуванні яких використовувалися ці продукти (зокрема, *вареники*), пор.: *жити (купатися, кататися, качатися) як сир (вареник) у маслі; купатися в молоці*. Окрім цього, вербалізація окресленої прототипної ідеї в українській МКС відбувається шляхом актуалізації релігійних і просторових уявлень українців (*жити мов у Бога за дверима; жити як у Бога (Христа, батька) за пазухою*), а також етноспецифічних соціальних

реалій (*жити паном; качатися як попів кіт на печі*). Як бачимо, ситуативний фрейм «жити в достатку / у розкошах» через свою екзистенційну значущість широко представлений у фразеологічному фонді української лінгвокультури, а тому у таких випадках доцільною є експлікація ментальної схеми шляхом використання одного з українських фразеологізмів.

Межі даного наукового викладу не дають можливості докладно розглянути усі аспекти проблеми, пов'язані із застосуванням методу аналізу когнітивних просторів у процесі перекладу з німецької мови. Більш докладний розгляд даної проблеми вимагає вивчення якомога більшої кількості мовних репрезентацій, дослідження перекладів з німецької мови на українську, а також більш детальної розробки методичних прийомів, що сприяли б формуванню навичок використання когнітивно-функціонального підходу для отримання якісного перекладу. Ці завдання і визначають подальший напрямок досліджень.

Список використаних джерел

1. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: сборник науч. тр. – Вып. № 444; [под ред. И.И.Халеевой]. – М.: МГЛУ, 1999. – 200 с.
2. Быстрова А.В. Перевод как лингвокультурный феномен в свете межкультурного общения [Электронный ресурс] / А.В. Быстрова. – Режим доступа: <http://iitu.ru/bistrova.doc>
3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. – М.: Изд-во ЭТС, 2002. – 424 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений]. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
5. Минский М. Фреймы для представления знаний / Марвин Минский; [пер с англ. под ред. Ф.М. Кулакова]. – М.: Энергия, 1979. – 151 с.
6. Німецько-український фразеологічний словник: у 2 т. / [укл. В.І. Гаврись, О.П. Пророченко]. – К.: Рад. школа, 1981.
7. Старцева Е.О. Фоновые знания: имплицитная информация [Электронный ресурс] / [Е.О. Старцева, И. Ф. Лихачева, А.П. Мишин]; режим доступа: <http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/3253-2012-06-30-17-46-55>.
8. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173-203.
9. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки рус. культуры», 1996. – 286 с.
10. Усачова А.Н. Перевод: от лингвистической теории к когнитивной модели / А.Н. Усачова // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия 2. Языкознание. – 2011. – № 1 (13). – С. 131-136.

Summary. The article deals with key aspects of usage of cognitive and cultural approaches in translatology. Special attention is paid to the methods of linguistic reconstruction and explication of mental schemes in the translation from German.

Keywords: frame, mental scheme, categorization of knowledge, translation, translation steps.

УДК 82. (091)

Т.С. Рыжкова

ЖАНРОВО-СИНТЕТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР «СМЕШАННЫХ» ЦИКЛОВ Н.С. ЛЕСКОВА

Увага акцентується на своєрідному жанрово-синтетичному характері «змішаних циклів» Н.С. Лєскова – як оригінальному явищі, неповторність якого визначена зверненням до маловідомого джерела і включенням стародавнього матеріалу до сучасних питань. Приділяючи увагу «низовому» життю глухої Росії, Н.С. Лєсков звертається до тем і образів, не розглянутих літературою «першого ряду», а також робить істотний внесок у розвиток епічних жанрів у російській літературі. Відштовхуючись від канонічного зразка роману з обов'язковою любовною інтригою, письменник розробляє своєрідний жанр роману-хроніки з соціально-етичної колізією в основі.

Ключові слова: література, жанр, проза, цикли творів, белетристика.